

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Hoofdstuk 12

Verwante objecten en andere benamingen

Inleiding

In hoofdstuk 9 is geconcludeerd dat tijdgenoten in de middeleeuwen op enkele uitzonderingen na geen specifiek woord voor de solitaire toren hadden. Kastelen worden in de bronnen overwegend met termen als 'huys' of 'borgh' omschreven. Dat geldt ook voor de woontorens. Er zijn echter ook gebouwen die worden aangeduid met benamingen als 'steenen camer', 'steenhuys' of 'spieker' en die qua uiterlijk soms sterke gelijkenis vertonen met woontorens. Zij zullen in dit hoofdstuk nader worden beschouwd.

De vragen die ik daarbij tracht te beantwoorden zijn: heeft de benaming betrekking op een specifiek bouwwerk? Is de benaming eigentijds? Is er in alle gevallen sprake van een kasteel? Hebben de benamingen betrekking op woontorens? Moeten objecten met een dergelijke benaming opgenomen worden in het onderzoek?

Het doel van dit hoofdstuk is de grenzen van wat tot de woontorens gerekend wordt en wat niet scherper te definiëren. Reden waarom er hier wat uitgebreider wordt ingegaan op gebouwen die soms wel lijken op woontorens maar, zo zal blijken, meestal niet tot de woontorens gerekend kunnen en zullen worden. Uit het onderzoek blijkt namelijk dat de benamingen vaak betrekking hebben op de functie of de (juridische) status van een gebouw.

12.1 Stenen kamers

Inleiding

Eén van de gebouwen die op kaarten of topografische afbeeldingen op een, meestal rechthoekige, toren lijkt is de stenen kamer (fig. 1). Ook uit archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zijn deze gebouwen bekend. Wat is een stenen kamer *en* voor welk soort gebouwen wordt deze benaming gebruikt? Om deze vraag te beantwoorden wordt eerst gekeken naar de historische vermeldingen die betrekking hebben op kastelen. Daarna wordt ingegaan op de huidige betekenis van het begrip stenen kamer en of die strookt met het historische begrip.

Historische vermeldingen

Een van de vroegste vermeldingen van een stenen kamer dateert uit 1450. In een Oisterwijkse schepenakte is dan sprake van 'twee lopensaet lands of daeromtrent gelegen tot Velthoven bij die steenen camer'.¹ Uit een stuk van 13 maart 1557 blijkt het om het 'slot aan de Velthoven' te gaan, het latere kasteel van Tilburg. Stoepker vermoedt dat de nagenoeg vierkante toren van 7,5 x 7,7 meter aan de oostzijde van het kasteel behoort tot de oudste fase van het kasteel en dat dit wellicht de vermelde stenen kamer is geweest.² De toren heeft op funderingsniveau muren van 1,10 meter dik. Het is denkbaar in deze 'steenen camer' een woontoren te zien. De buitenmaat is daarmee niet in tegenspraak. Toch is het volgens Stoepker niet overduidelijk dat de benaming duidt op de aangetroffen toren. Hij acht het mogelijk dat het kasteel al was uitgebreid vóór 1450 en dat de naam dus zou kunnen duiden op het hele kasteel.

In 1482 wordt het kasteel Ter Mey in Utrecht door de Bourgondische partij belegerd. Volgens een

Figuur 1 Een Stenen Kamer te Vleuten op een kaart van Jan Rutgersz van den Berch uit 1599. HUA, Kapittel St. Jan, inv.nr. J 328 fol. 5

¹ Stoepker 1986, 24.

² Stoepker 1986, 64-66.

kroniek van die strijd was het huis *'een goet huys by die Haer staende, dat was wat gebolwerckt'*.³ Vermoedelijk betrof het hier aarden wallen, dat wil zeggen versterkingen rond het kasteel. Artilleriemeester Gosewijn Barendsz. leverde aan de belegeraars enkele tonnen knipkruit en enkele tonnen grofkruit ten behoeve van het geschut *'om die steenen camer neder te werpen'*.⁴ Nadat vanuit het huis op de belegeraars was geschoten liepen *'alle dir ruter an dat huys ... ende hebben dat huys stormender hant ghewonnen'*.⁵ Uit deze vermeldingen blijkt dat het kasteel ook *'goet huys'* en *'steenen camer'* werd genoemd. Er zouden 23 mensen op het huis zijn gedood en het huis zou in brand zijn gestoken. Volledigheidshalve dient wel te worden vermeld dat het niet honderd procent zeker is dat met de aanduiding *'die steenen camer'* Ter Mey wordt bedoeld, de aanduiding kan ook betrekking hebben op de Kleine Haar.⁶

Figuur 2 Ter Mey. Anoniem ca 1665.
HUA, TA 1119-21.

De oudste afbeelding van Ter Mey dateert van ca 1665 - dus twee eeuwen later - en daarop staat een langgerekt hoofdgebouw met aanbouwen aan voor- en achterzijde (fig. 2). Uit bestudering van de diverse afbeeldingen van dit kasteel lijkt het rechter gedeelte het oudste deel te zijn. Er blijkt echter niet uit hoe dit gebouw eruit zag en al helemaal niet of er sprake was van een toren of torenvormig gebouw.

In de lijst van ridderhofsteden uit 1609 komt wel voor *'een steenen camer Royestein genaem Roijestein'* te Cothen.⁷ Dit kasteel is gelegen iets ten zuiden van het gebied langs de Langbroekerwetering. Dit gebied wordt gekenmerkt door woontorens, die behalve *'toirn'* ook wel *'steenhuys'* worden genoemd. Om een huis aangemerkt te krijgen tot ridderhofstad werd in 1536 besloten dat er *'drie saken ofte qualiteyten moten sijn ende concurreren, om die voirsz. vrijheyt te mogen genieten: inden yersten dat die gene die eygenaer ofte grontheer is vande voirsz. hofsteden, rechte ritterscap moet wesen, ten anderen dat die hofstede rechte ritter woeningh sal sijn, ende ten derden dat die bauhuyzen binnen tbegrip vanden ritterhofsteden begrepen sullen sijn'*.⁸ Met andere woorden: de eigenaar moest tot de ridderschap behoren, zijn huis moest de uiterlijke kenmerken van een ridderwoning hebben: een versterkt huis voorzien van een gracht (*'veste'*) en een ophaalbrug (*'opgetogen brugge'*), en tot het complex moest een boerderij (*'bauhuys'*) behoren.⁹ Ook in dit geval gaat het dus om een kasteel dat stenen kamer wordt genoemd.

Van Royestein is bekend hoe het er uit zag door een anonieme tekening uit circa 1665: een onderkelderd huis van twee bouwlagen op een L-vormige plattegrond, met zadeldaken tussen trapgevels (fig. 3). Afgaande op de kadastrale minuut uit 1829, waarop een rechthoekig bouwblok van ongeveer 6 x 11 meter voorkomt, zou dit, al speculerend, de stenen kamer geweest kunnen zijn, de L-vorm zou dan na 1665 door afbraak van de dwarsvleugel kunnen zijn verdwenen. De maat komt globaal overeen met die van bijvoorbeeld De Beesde of Vuylcoop, beide rechthoekige woontorens.

³ Tenhaeff ed. 1920, 108.

⁴ NL-HaNA, Staten van Holland voor 1572, 3.01.03, inv.nr. 1688, Rekening van Gosewijn Barendsz., *'smit ende artilleriemester'* van Holland, voor zijn diensten en uitgaven als artilleriemeester gedaan. 1481 februari 10/1483 december 31. Geciteerd in Huiting 1995a, 63.

⁵ Huiting 1995a, 63.

⁶ Vriendelijke mededeling drs. J.H. Huiting.

⁷ Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995, 539.

⁸ Van Drie 1995, 42.

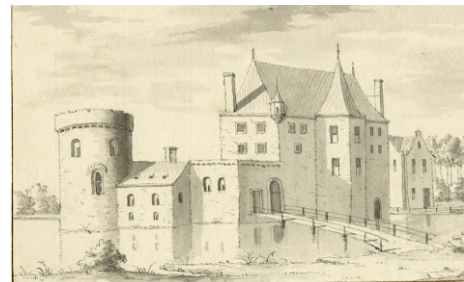
⁹ Van Drie 1995, 42.

Dit wil overigens niet zeggen dat Royestein ook automatisch tot de woontorens gerekend kan worden, maar het is gezien de omgeving waarin de toren staat niet ondenkbaar. Zonder aanvullend onderzoek is ook hier echter geen directe relatie te leggen tussen de omschrijving ‘stenen kamer’ en de vorm van het gebouw, immers het gebouw op de kadastrale minuut hoeft niet het restant te zijn van het middeleeuwse huis.

Figuur 3 Royestein. Anonieme tekening ca 1665. HUA, inv.nr. 135426

In dezelfde lijst van ridderhofsteden wordt te Maarssen een ‘stenen camer’ genoemd, toebehorende aan een ‘particulier’.¹¹ Mogelijk gaat het om het kasteel Oostwaard. Van dit kasteel zijn niet veel gegevens bekend. Serrurier heeft er twee tekeningen van gemaakt, een van de ruïne en een van het kasteel in welstand (fig. 4). Deze laatste lijkt gezien de stijl een kopie van een tekening van Schoemaker en is mogelijk gebaseerd op fantasie.¹² Mocht de tekening toch enigszins betrouwbaar zijn, dan lijkt de tekening de voorburcht af te beelden met op de achtergrond de hoofdburcht. Die laatste lijkt dan een T- of L-vormige plattegrond te hebben, maar het gaat te ver hier enige conclusies uit te trekken. Ook hier heeft de benaming dus niet betrekking op een woontoren.

Figuur 4 Kasteel Oostwaard door Serrurier. HUA, inv.nr. 201724. Kopie naar een ouder voorbeeld, mogelijk naar de tekening uit de ‘atlas Schoemaker’¹⁰

Ook Remmerstein bij Rhenen komt voor op de lijst van ridderhofsteden uit 1609. Volgens van der Aa werd dit huis ‘ook wel Steenen-kamer’ genoemd.¹³ Ook van dit huis is bekend hoe het er uit heeft gezien: een rechthoekige toren met een uitgebouwde ingangstoren en een uitgebouwde toilet- en/of traptoren. Op basis van de topografie en de daaruit te distilleren middeleeuwse kern is Remmerstein een woontoren geweest (fig. 5).¹⁴ In het geval van Remmerstein is de benaming stenen kamer dus te koppelen aan een woontoren.

Figuur 5 Kasteel Remmerstein door Serrurier, ca 1731. HUA, inv.nr. 201794. Kopie naar Pronk

In Renswoude stond het huis Emminkhuizen. Het middeleeuwse huis bestond in het begin van de 17de eeuw vermoedelijk al niet meer, want in de lijst met ridderhofsteden uit 1609 wordt vermeld dat er ‘wel eertyts een steene camer [had] gestaen, nu aen de vrouwe Monceaux’.¹⁵ Zij was Vrouwe van Renswoude en verbleef in het huis. Helaas is niets bekend over deze stenen kamer. Wel neem ik aan dat deze ‘kamer’ is uitgegroeid of verbouwd tot een huis dat blijkbaar voldeed aan de criteria om te worden opgenomen op genoemde lijst of dat het huis op zichzelf aan deze criteria voldeed. De benaming stenen kamer is hier niet te koppelen aan

¹⁰ Tekening aanwezig in de verzameling van het KOG, zonder inv.nr.

¹¹ Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995, 546.

¹² Wellicht heeft Schoemaker een tekening van Stellingwerf gekopieerd, want de stijl is die van Stellingwerf.

¹³ Van der Aa 1839-1851, deel 9 [1847], 420.

¹⁴ Zie voor de argumentatie de beschrijving in de catalogus.

¹⁵ Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995, 548.

een duidelijk omschreven huis en dus zeker niet aan een woontoren.

In een brief uit 1514 aan de graaf van Oost-Friesland staat: *'dat huis tho Sawert [de Onstaborg, aut.], daar waren 4 goede stijnhuizen toe, die twee met leijden gedekt, ende die andere met dubbelde pannen, ende de twe goede steijnkameren daar bij getimmerd, des gelijke een kamer beneden ende boven'*.¹⁶ Er wordt hier door de briefschrijver een verschil gemaakt tussen een steenhuis en een stenen kamer, waarbij de stenen kamer ondergeschikt lijkt aan het steenhuis. De torenvormige steenhuisen in Groningen worden in dit onderzoek tot de woontorens gerekend. Ik neem daarom aan dat de 'steijnkamer' in dit geval dus niet duidt op een woontoren, maar op een stenen bijgebouw.

Een volgend voorbeeld betreft de kastelen Meerdervoort en Develstein te Zwijndrecht. Meerdervoort wordt in 1628 omschreven als *'het huys te Meerdervoort, geseyt de Steene-camer'*, in 1526 als *'huys en ridder-hof-stadt'*.¹⁷ Develstein wordt in 1454 omschreven als *'die gheheell steenen camer, genoemt Devellsteyn'*.¹⁸ Beide kastelen worden weergegeven op een kaart van het gebied rondom Zwijndrecht uit de 16de eeuw (fig. 6).¹⁹ Meerdervoort als rechthoekig huis van twee

Figuur 6 Kasteel Develstein (links midden) en kasteel Meerdervoort (rechtsonder) op een kaart uit de 16de eeuw van de Zuid-Hollandse Waard. NA, VTH, inv.nr. 1889

bouwlagen met zadeldak tussen topgevels met tegen een van de langsgevels een toren en Develstein als klein rechthoekig huis van één bouwlaag met eveneens zadeldak tussen topgevels. De afbeelding van Meerdervoort is uitermate nauwkeurig, want Roghman beeldt het huis een eeuw later exact hetzelfde af. Develstein zou op basis van deze constatering dus ook betrouwbaar afgebeeld moeten zijn, alleen bestaat daar geen vergelijkbare afbeelding van. Roghman beeldt het huis een eeuw later namelijk al af als een complex van verschillende bouwdelen rondom een binnenplaats. Op de 16-eeuwse kaart zou ik in Develstein nog een eenvoudige stenen kamer kunnen zien die is uitgegroeid tot een kasteelachtig complex, in Meerdervoort echter niet. Niet onvermeld mag blijven dat de volledige omschrijving van Develstein in 1454 luidt *'... die gheheell steenen camer, genoemt Devellsteyn, metten boeghert, tolinge ende twijninge, huysinge, borghe, bouwhuysch ende bouwerij met tyen morgen lants daer naest affter an gelegen.'* Voorwaar meer dan een eenvoudig stenen huis! Mijns inziens duidt de benaming, gelet op het woord 'gheheell', eerder op het hele complex en wordt het huis zelf gewoon aangeduid met 'huysinge'. Bij Develstein zou er dus een relatie te leggen kunnen zijn met de vorm, bij Meerdervoort niet. Ook hier luidt de conclusie dat het niet gaat om woontorens.

Figuur 7 Kasteel Den Hoed in 1556 op een kaart van het gasthuis van St. Barbara en St. Laurentius. HUA, Bewaarde archieven, II, 1409, detail

Den Hoed ten westen van Utrecht wordt in 1671 omschreven als *'steene camer'*.²⁰ Op een kaart uit

¹⁶ Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 341.

¹⁷ Alders 1982, 14.

¹⁸ Van der Leer 2007, 101.

¹⁹ NA, VTH, inv.nr. 1889.

²⁰ De volledige tekst luidt: *'de oude vermaerde hoffstad genaemt den Hoet met sijne leenen daeraen*

1556 wordt deze stenen kamer weergegeven als een rechthoekig gebouw van één bouwlaag boven een kelder onder een zadeldak tussen trapgevels (fig. 7). Het huis lag op een rond eiland met een middellijn van 20 meter. Volgens Huiting zou het hier gaan om een versterkte boerderij, maar waar hij deze veronderstelling op baseert is niet bekend.²¹ Uit de afbeelding op de kaart blijkt dat de boerderij zich vermoedelijk op de voorburch bevond. In de afbeelding van het huis op het eiland is echter geen woontoren te herkennen.

Hierboven zijn een aantal voorbeelden gegeven van kastelen die in historische bronnen werden aangeduid met de benaming 'stenen kamer'. Uit het overzicht lijkt op te maken dat de benaming wordt gebruikt voor zowel een eenvoudig rechthoekig in steen opgetrokken huis als een complex. Kastelen worden dus wel stenen kamer genoemd en deze kunnen in sommige gevallen een woontoren zijn.

De stenen kamer volgens de huidige opvattingen

Wat is nu de hedendaagse omschrijving van het begrip stenen kamer? Haslinghuis en Janse omschrijven het als volgt: '*stenen bouwwerk dat één kamer bevat, stenen kamervormige uitbouw (aan houten huis of boerderij), herenkamer*'.²² Zij interpreteren de term daarmee heel letterlijk. Hun toevoeging dat de stenen kamer voornamelijk in West- en Midden-Nederland en Vlaanderen voorkomt is echter wat te beperkt. Ook elders komt de stenen kamer voor zoals blijkt uit de voorlopige inventarisatie van Huijts.²³ In 1987 is door Huijts een kort onderzoek gedaan naar het begrip 'stenen kamer'.²⁴ In 30 onderzochte gemeenten konden slechts 17 locaties met zekerheid worden onderbouwd met een vermelding op een kaart of in een acte in relatie tot een gebouw. In vier gevallen ging het om een bijzonder gebruik, in dertien gevallen leek het te gaan om boerderijen. Géén van de locaties bleek omgracht te zijn. Huijts noemt Voorst en Elst, waarbij het overigens niet duidelijk is of hij daarmee Elst bij Arnhem of Elst bij Amerongen bedoelt.²⁵ Opvallend is dat de bij het artikel van Huijts afgebeelde 'stienen camer' te IJsselmonde, een vierkante stenen toren van twee bouwlagen onder een zadeldak (3 niveaus), wél omgracht lijkt en veel weg heeft van de torens in het nabij gelegen gebied rond Rotterdam (fig. 8). Vergelijk bijvoorbeeld Holy

behoorende, met de visscherije, cingels, graften, boomgaerde, bouwhuys, brouwhuys, bergen, schuijren ende vordere appendirien, mitsgaders d'landen daer aen behoorende ende annex gelegen groot te saemen omtrent ses en twintigh morgen lands in voegen dat goet gelegen is buijten de stadt Utrecht even buijten de stadsvrijheijt onder desen gerechte van Vleuten ende waervan de steene camer met acht morgen lands daer annex sijn leenroerich aen den huijse Ruwiel'. Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995, 551.

²¹ Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995, 551.

²² Haslinghuis en Janse 1997, 441.

²³ Huijts 1987.

²⁴ Huijts 1987.

²⁵ In het Aardrijkskundig woordenboek van Pott (Pott, M., 1913, *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland*, Groningen) worden genoemd:

<i>Steenenkamer:</i> huis, gem. Maurik Gld. buurt, gem Zoelen Gld. buurt, gem Valburg Gld. Wilp, gem. Voorst Gld. buurt, gem. Diemen NH. gem. IJsselstein, Utr.	<i>(De) Steenenkamer</i> buurt, gem. Putten Gld. huis, gem. Elst Gld. huis, gem. Schellinkhout NH. huis, gem. Rosmalen NBr. huis, gem. Bergen op Zoom NBr. huis, gem. Jutfaas, Utr. buurt, gem. De Bildt Utr. buurt, gem. Zwijndrecht ZH. Remmerstein en Stuivenes, huis in gem. Rhenen Utr.
--	--

op een afbeelding uit 1592.²⁶

Huijts komt tot de conclusie dat de term ‘stenen kamer’ zonder een historische onderbouwing bij voorkeur niet toegevoegd moet worden aan boerderijen. Van der Mark deelt die mening.²⁷

Een geheel andere mening is Alders toegedaan. Naar aanleiding van een bouwhistorisch onderzoek van de Waelneshoeve te Hendrik Ido Ambacht, een boerderij met stenen kamer, heeft hij nader onderzoek gedaan naar de stenen kamer.²⁸ Hij stelt naar aanleiding van dat onderzoek dat er een boerderijtype ‘stenen kamer’ heeft bestaan en vraagt zich af in hoeverre onder meer andere huizen hun naam aan dat boerderijtype ontleen.²⁹ Volgens hem bestaan stenen kamers uit een souterrain, een kamer en een zolderruimte. Een toren had altijd ten minste één verdieping boven de kamer en daaruit bestond het verschil. Volgens Alders *‘blijkt niet dat woontorens en stinsen door de tijdgenoten als stenen kamers beschouwd werden’*.³⁰ Uit de hiervoor gegeven historische vermeldingen, zoals bij Remmerstein, blijkt echter wel degelijk dat kastelen met ‘stenen kamer’ werden aangeduid.

Figuur 8 ‘Stienen camer’ nabij IJsselmonde. Detail kaart van IJsselmonde tot Ridderkerk van J.J. Potter, 1568. GAR, inv. nr. 1741. Cat. nr. THA, XXX 2.02.01. Bron: Huijts 1987

Janssen ziet een ontstaan vanuit een boerderij en mogelijk een ‘doorgroei’ naar een moated site of kasteel, maar eerder naar een buitenhuis.³¹

Zantkuijl komt tot dezelfde omschrijving als Haslinghuis en Janse met iets meer verfijning: een ‘stenen kamer’ is een *‘vierkant of rechthoekig stenen gebouwtje dat tegelijkertijd of later tegen een*

²⁶ Afgebeeld bij Bijl 1968, 7. Zie ook het lemma in de catalogus Woontorens.

²⁷ Volgens hem voert het ‘voor het definiëren van het begrip stenen kamer ... te ver om van een boerderijtype te spreken, omdat er ook voorbeelden van apart omgrachte stenen kamers bekend zijn, zoals De Hoet in Vleuten, Goedenburgh in De Meern en De Batau in Nieuwegein. Deze voorbeelden zijn bekend van landmeterskaarten uit de 2e helft van de 16e en eerste kwart van 17e eeuw. Naast deze apart omgrachte stenen kamers lag een boerderij. ... Mogelijk is hier sprake van imitatie van de oudere woontorens. Anderzijds lijken ze op de in Oost-Nederland bekende spijkers’. Van der Mark 1996a, 50.

²⁸ Alders 1982.

²⁹ Alders 1982, 22.

³⁰ Alders 1982, 22.

³¹ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 98. Janssen stelt dat de stenen kamer minimaal bestond uit ‘een stenen uitbouw tegen een niet uit steen gebouwde boerderij, een voorloper van de ‘herenkamer’, waarin de (stedelijke) eigenaar ‘s zomers op het platteland verbleef om van de rust en de jacht te genieten. Een dergelijke uitbouw bezat minimaal een overkluisde kelder met daarboven minstens één verdieping. Waarschijnlijk had de ‘stenen kamer’ meestal een eigen toegang. Nog bestaande, min of meer herkenbare voorbeelden van dergelijke stenen kamers zijn de Waelneshoeve in Hendrik-Ido-Ambacht, in aanleg daterend uit het midden van de 14e eeuw en de waarschijnlijk in het midden van de 15e eeuw aan de boerderij Stuivenes in Achterberg bij Rhenen aangebouwde toren. Op basis van deze gegevens lijken de ‘stenen kamers’ in het westen en midden van het land slechts voor een zeer gering deel te behoren tot de moated sites. Dit gaat erom in hoeverre stenen kamers behoren tot moated sites. Dat behandel je hier niet en is een andere discussie Vele waren waarschijnlijk niet omgracht, terwijl ze primair een agrarische functie hadden. Wel waren ze vaak in het bezit van adellijke of patricische families. In een aantal gevallen hebben in een later stadium patricische families zich op een dergelijke ‘stenen kamer’ gevestigd en deze uitgebouwd tot een omgrachte edelmanswoning, een echte moated site of zelfs een bescheiden verdedigbaar kasteel. In het algemeen kunnen we deze ‘stenen kamers’ vooral zien als voorloper van de post-middeleeuwse buitenplaats’.

rechthoekig houten woongebouw of boerderij was aangebouwd.³² Volgens hem is de ‘stenen kamer’ nauw verwant aan de gegroeide vorm van de woontoren met rechthoekig woongebouw. Zantkuijl vervolgt: *‘Het verschil met de woontoren bestond hieruit dat deze meer verdiepingen, zwaardere muren en kleinere lichtopeningen had. De vormgeving van de stenen kamer draagt over het algemeen ook geen defensief karakter. In de 14de en 15de eeuw werden in ons land veel van deze stenen kamers gebouwd, die soms konden uitgroeien tot een kasteelachtig complex*’.³³

Meischke is ook van mening dat de stenen kamer in oorsprong gezocht moet worden in vrijstaande of aangebouwde kamers opgetrokken in steen.³⁴ Hij acht het mogelijk dat het woord ‘kamer’ oorspronkelijk alleen op deze kamers betrekking had en dat het daarna is overgegaan op vertrekken in het huis. Op grond van de betekenis ‘gewelf’ voor het woord ‘kamer’ meent Meischke dat hier wellicht de oorsprong ligt voor het begrip ‘stenen kamer’, hoewel de betekenis ‘stookplaats’ ook tot de mogelijkheden behoort.³⁵ Meischke acht dan ook een stookplaats een belangrijk element voor een stenen kamer, met andere woorden het is een verwarmbaar vertrek. De mening dat het begrip ‘stenen kamer’ wellicht is afgeleid van de betekenis ‘gewelf’ deel ik niet. Het suggereert namelijk dat een stenen kamer dus van oorsprong een gewelf zou hebben bevat. Dat kan niet het geval zijn. Het verwarmbare vertrek had mijns inziens zelden of nooit een gewelfd plafond en de uitdrukking kan ook niet slaan op de kelder. Die kelder is of een bijproduct uit de wens de kamer zelf hoog te bouwen in geval van overstroming, een verhoogde kruipruimte dus, of de kelder heeft een functie in de vorm van keuken of opslag en kan dus niet dezelfde zijn als ‘de kamer’.

De stenen kamer is volgens Meischke het kleinste element uit de familie van stenen huizen en te beschouwen als zowel een klein zaalhuis als een gereduceerde toren.³⁶ Het onderscheid ligt in minder verdiepingen en dunnere muren. Een onderscheid dat Zantkuijl ook al maakte. En evenals Zantkuijl acht ook Meischke het mogelijk dat *‘verscheidene kasteeltjes uit een stenen kamer zijn gegroeid*’.³⁷ Of het voorbeeld van het kasteeltje de Blauwe

Camer in Oosterhout dat hij geeft inderdaad op een stenen kamer terug gaat is niet duidelijk. Het wordt in 1479 voor het eerst als Blauwe Camer genoemd. Als de naam ‘Camer’ inderdaad betrekking heeft op een stenen kamer, dan zou de naam ‘Blauwe’ duiden op de dakbedekking, namelijk leien, of de gebruikte steensoort. In dat laatste geval dan Naamse steen of hardsteen, een natuursteen waaraan ook bijvoorbeeld de Blauwe Toren te Gorinchem haar naam ontleent. Aangezien het kasteeltje is opgetrokken in baksteen zou het dus gaan om de gebruikte dakbedekking. Dat de dakbedekking naamgevend kan zijn blijkt ook uit de Blauwe Camer ten zuidoosten van Dordrecht dat op een anonieme, ongedateerde tekening heel nadrukkelijk met een blauw dak wordt weergegeven (fig. 9).

Overigens blijkt uit het bouwhistorisch onderzoek dat De Blauwe Camer bij Oosterhout is ontstaan uit een langgerekt huis met twee kamers en een gang daartussen, gedateerd rond 1400.³⁸

De mening van Schuyf dat de naam zou duiden op een blauwe kamer in het gebouw deel ik niet.³⁹ De vroegste vermelding dateert uit 1479 en kan dus niet slaan op een kamer in het oudste deel van het

Figuur 9 De Blauwe Camer ten zuidoosten van Dordrecht. Anoniem, ongedateerd [17de eeuw]. NA, VTH, inv.nr. 2180, detail

³² Zantkuijl 1973-1992, 12.

³³ Zantkuijl 1973-1992, 12.

³⁴ Meischke 1969a, 66.

³⁵ Meischke 1969a, 66 en Verdam 1981, 280.

³⁶ Meischke 1969a, 68.

³⁷ Meischke 1969a, 70.

³⁸ Plattegrond met bouwfaserings. Th. van Straalen 1960. RCE, inv.n.r BT 012380.

³⁹ Schuyf 1983, 261.

huis waar zich tot 1915 goudleer bevond met een ‘helderblauwe ondergrond’ en waar Van Oirschot en vermoedelijk ook Schuyf zich op baseren, omdat goudleer toen nog niet in Nederland voorkwam.⁴⁰

Conclusie

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat in de late middeleeuwen het begrip stenen kamer niet expliciet wordt gebruikt om één bepaald soort gebouw aan te duiden. In sommige gevallen zou het kunnen gaan om een eenvoudig stenen gebouw, maar zeker is dat allerm minst. Auteurs in de 20ste eeuw nemen het begrip echter letterlijk en proberen van daaruit het begrip te verklaren. Daaruit leiden zij ook af dat kastelen zouden kunnen zijn ontstaan uit in steen opgetrokken kamers. De middeleeuwse omschrijvingen geven hierover geen informatie. Een ‘stenen kamer’ is soms synoniem voor kasteel en kan soms een woontoren zijn.

Vooralsnog wordt de stenen kamer door mij niet opgenomen in dit onderzoek, tenzij op andere gronden, en dan met name bouwkundige of historische gronden, blijkt dat het om een woontoren gaat.

12.2 Steenhuizen

Inleiding⁴¹

Steenhuis is de moderne benaming die met name in de provincie Groningen en het aangrenzende Duitse gebied aan een eenvoudige, rechthoekige bakstenen toren wordt gegeven. Een bekend voorbeeld is, afgaande op de vele vermeldingen in de literatuur, het Steinhaus in Bunderhee, net even over de grens in Duitsland (fig. 10).

Vanwege het defensieve karakter en de adellijke bewoning van een deel van de steenhuizen kunnen sommige tot de rechthoekige woon- of zaaltorens worden gerekend. Maar daarmee is het omgekeerde nog niet waar, dat alle steenhuizen tot de woontorens gerekend kunnen worden. Sommige steenhuizen waren vermoedelijk niet eens door een wal of een gracht omgeven.⁴² Daarnaast waren sommige steenhuizen niet bewoond of gebouwd door een adellijke familie.

De benaming ‘steenhuys’ kwam niet alleen voor op het platteland, maar ook in de stad. Daarnaast bezaten kloosters steenhuizen, zowel op het eigenlijke kloosterterrein als op de voorterreinen. Opvallend is dat in het steenhuys op het voorterrein van het Oldenklooster in de Marne graan en andere levensbehoeften waren opgeslagen.⁴³ Het steenhuys heeft hier nadrukkelijk de functie van spieker! Op het kloosterterrein van Heiligerlee stond ook een steenhuys dat in 1661 het hoge huys wordt genoemd.⁴⁴

Figuur 10 Het Steinhaus te Bunderhee. Bron: Wikimedia

⁴⁰ Van Oirschot 1984, 3-4. Zie voor goudleer en de datering daarvan Koldeweij 1989, 18.

⁴¹ Een uitgebreid promotieonderzoek naar steenhuizen wordt uitgevoerd door A.M. Steenhuisen. Zie Steenhuisen 1996.

⁴² Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 3.

⁴³ Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 5.

⁴⁴ Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 5.

Het torenvormige steenhuis in Groningen

Van een aantal steenhuisen genoemde objecten in Groningen zijn de afmetingen bekend en deze blijken solitaire torens te zijn:

Naam	maat	bouwdatum	steenformaat
Heveskes	10,5 x 5 m.	XIIla	? x 16 x 10/9 cm
Wedderborg	10,5 x 8,5 m.	XIVc	30 x 14 x 9 cm
Lellens	10,6 x 7,15 m.	XVd?	onbekend
Midwolda	10 x 8 m.	XIIId?	onbekend
Onstasteenhuis	10,8 x 8 m.	XIIIm	- x 14,5 x 8 cm
Hamdijk	10,8 x 8,40 m.	XIVc?	29 x 14,5 x 9,5 cm
Bellingwolde	11 x 10 m.	XIVc?	30 x 14 x 9 cm
Zernikelaan, onbekend	11,4 x 10,3 m.	XIIla	29/31 x 14/15 x 8/9 cm
Aylbada	11 x 7,5 m.	XIIIm	32 x 15 x 8,5 cm
Dijksterhuis	11 x 8,3 m.	XIVd	Onbekend
Gockingastins	11,4 x 8,5 m.	XIVd ⁴⁵	32 x 15 x 9 cm.
Vriescheloo	11,5 x 9,5 m.	XIVm	30,5/30 x 15,5/15 x 9,5/9 cm.
Lettelbert (Valkenburg)	13 x 7,15 m.	XIV	28 x 14 x 8 cm cm
Valkenburg	13 x 7,5 m.	XIV	28 x 14 x 8 cm
Takuma	14 x 7,5 m.	XIIIB	30 x 13,5 x 7,5 cm

Een niet nader bekend steenhuis bij Oldenzijl was in de 15de eeuw 29½ voet lang.⁴⁶ Uitgaande van een voetmaat van 29,2 cm in Oldenzijl komt dit neer op een lengte van 8,62 meter. Gezien de bovengenoemde maten zal het hier dan gaan om de korte zijde van het steenhuis. De gemiddelde maat van de steenhuisen komt daarmee op 10/11 x 8 meter. Zowel Renaud als Molema spreken al van een 'standaardmaat'.⁴⁷

De huizen hadden muurdikten van twee tot vier steens (65 à 130 cm) en soms zelfs meer dan dat. Uit de lijst blijkt dat de huizen qua hoofdmaat niet afwijken van de elders in Nederland voorkomende rechthoekige woontorens.

Niet alleen baksteen werd gebruikt voor de bouw. Tussen het puin van baksteen en dakpannen in de heuvel van Ter Borg is ook tufsteen aangetroffen.⁴⁸

Vaak lag het steenhuis op een verhoging, in Groningen borgklip genoemd, omgeven door een gracht. Dit is uiteraard niet iets exclusiefs voor Groningen maar komt ook elders in Nederland voor. Bij de Borg te Wedde is het maaiveld met 1,5 meter verhoogd.⁴⁹ Het huis Groenenberg en het Cortinghuis stonden op verhogingen van circa 2 meter.⁵⁰ De huizen waren omgeven door een ronde gracht, zoals één van de Ripperdahuisen te Winsum, het huis te Marum, de oude borg te Harsens, het eerste kasteel te Selwerd⁵¹ en het Cortinghuis bij Groningen, of een rechthoekige gracht, zoals de Borg te Wedde en Lettelbert. Deze grachten lagen soms op enige afstand van het huis zoals bij de Borg te Wedde, bij Dijksterhuis, bij Lellens en bij Lettelbert. De grachten bij de oudere steenhuisen, in ieder geval in het Oldambt, zijn vaak rond, bij de jongere vaak vierkant of rechthoekig. Molema vermoedt dat dit verband houdt met een 'generatieverschil'.⁵² De latere steenhuisen liggen op pleistocene

⁴⁵ Datering door Antonides en Van Zeist. Zie Antonides en Van Zeist 1957, 167. Gelet op het baksteenformaat kan de toren eerder gedateerd worden in het midden van de 13de eeuw.

⁴⁶ Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 321.

⁴⁷ Renaud en Van Dijk 1959, 24, en Molema 1995, 131.

⁴⁸ Broekhuis 2002, 13.

⁴⁹ Renaud 1956, 89.

⁵⁰ z.n. (H. Sarfatij?) 1985, 23.

⁵¹ Er is in 2000 een tweede kasteel te Selwerd ontdekt. Zie Hijzeler 2000.

⁵² Molema 1995, 131.

ruggen, gevrijwaard van veen- en Dollardwater, terwijl de vroegere in het veen gebouwd zijn. Een aantal steenhuizen bezat ook een voorburcht, zoals Ter Borg bij Warfhuizen en Dijksterhuis.

Het zaalhuis in Groningen

Steenhuizen kunnen in twee typen worden onderscheiden: het torenvormige huis en het zaalhuis. Dit zaalhuis komt veel voor in de vorm van een pastorie (weem) of het voorhuis van een boerderij van een rijke boer. De zaalhuizen hadden een andere indeling dan de torenachtige steenhuizen. De ruimten lagen hier niet allemaal boven elkaar zoals bij de toren. Het zaalhuis valt daarom buiten het bereik van dit onderzoek.

Steenhuizen in Groningen gezien als verdedigbaar gebouw

In het *Stadboek van Groningen* uit 1446 wordt het volgende over de bouw van een steenhuis beschreven:

'CLXXV Van enen steenhues to bouwen in onsser marke.

Engheen man moet ienich steenhues bouwen in onsser marke, noch in onsser hemmerke, noch an onssen rechte buten Groninghe; wolde dat ienich man doen, dat solde weren de mene stad up der mener stad cost'.⁵³

Uit de bepaling wordt duidelijk dat de bouw van een steenhuis in de marke verboden was. Opmerkelijk is dat er geen maten voor bijvoorbeeld muurdikten worden genoemd. Blijkbaar was dat niet nodig en sprak dat voor zich.

Van het steenhuis te Sauwerd (Groningen) wordt door Sicke Benninge in zijn kroniek geschreven: *'up den binnenster hoeffstede stond een steenhuis, dat dicke was van muren XII olde murstenen, ende up de uterste hoeffstede stonden V starcke steenhusen, de elke dick weren VIII olde murstenen'.⁵⁴* Het baksteenformaat in Groningen varieert in de 13de en 14de eeuw tussen de $28 \times 14 \times 7$ en de $30 \times 15 \times 8,5$ cm.⁵⁵ Het huis is in 1400 ingenomen en bovenstaande beschrijving duidt op die inname. Het zal daarom hoogstwaarschijnlijk zijn opgetrokken in een baksteen van deze maat. De vraag is echter hoe de omschrijving van de dikte geïnterpreteerd moet worden? De huidige omschrijving voor de dikte van een muur is x-steens, waarbij x staat voor het aantal stenen dat dwars op de lengterichting van de muur is gemetseld. Een tweesteens muur met stenen van 30 cm lang en een voeg daartussen is dan circa 61 cm dik. Als ik die omschrijving hier volg dan had het steenhuis op de hoofdburcht bij een gemiddelde lengtemaat van de baksteen van 29 cm muren van ruim 3,5 m dik en hadden de steenhuizen op de voorburcht muren van bijna 2,5 m dik. Dit is mijns inziens niet correct, een dergelijke dikte komt nergens voor, zeker niet in Groningen. Ik neem dan ook aan dat hier bedoeld is het aantal stenen dat met de lange zijde in de lengterichting van de muur is gemetseld en dan had het steenhuis op de hoofdburcht, bij een gemiddelde van 14,5 cm voor de maat van een kop, muren van ruim 1,75 m dik en hadden de steenhuizen op de voorburcht muren van circa 1,2 m dik. Die maat is reëler.

Figuur 11 Het steenhuis te Sauwerd met in het midden het steenhuis. Tekening door J. Stellingwerf ca 1700. BG, inv.nr. NL-GnGRA_818_13136

⁵³ Telting 1886, 64.

⁵⁴ Feith ed. 1887, 56. Geciteerd bij Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 340.

⁵⁵ Berends 1989, 02-9.

Het steenhuis te Sauwerd wordt in 1468 zeer sterk genoemd en dat wekt geen verwondering, want de muurdikte wijkt af van de gangbare maat in Groningen. In een brief van 1514 aan de graaf van Oost-Friesland staat *'dat huis tho Sawert, daar waren 4 goede stijnhuizen toe, die twee met leijden gedekt, ende die andere met dubbelde pannen, ende de twe goede steijnkameren daar bij getimmer, des gelijke een kamer beneden ende boven'*.⁵⁶ Uit het voorgaande blijkt dat het huis te Sauwerd dus een aanzienlijk complex is geweest, waarvan de kern werd gevormd door een toren met dikkere muren dan bijvoorbeeld de meeste woontorens langs de Langbroekerwetering (fig. 11). Er blijkt ook uit dat de benaming steenhuis niet exclusief geldt voor de hoofdburcht, maar ook voor bijvoorbeeld het brouwhuis. Kortom voor gebouwen opgetrokken in baksteen.

Dat de steenhuizen als weerbaar werden gezien, blijkt ook uit het verbod uit 1415 van de stad Groningen om huizen op te trekken met muren dikker dan drie stenen en met grachten breder dan drie roeden (ongeveer elf meter).⁵⁷

Steenhuizen elders

Noortwijk nabij de Langbroekerwetering wordt omstreeks 1380 in het leenboek van Abcoude omschreven als *'sijn steenhuys tot Noertwijk'*.⁵⁸ In 1459 wordt het omschreven als *'die hofstat tot Noertwijck mitten thoern ende steenwerck'*.⁵⁹ Noordwijk had volgens de kadastrale minuut van 1832 een aanleg bestaande uit twee omgrachte terreinen: een rechthoekig aan de westzijde en een veel kleiner vierkant ten oosten daarvan. Olde Meierink vermoedt dat, uitgaande van de vermeldingen in de Gaasbeekse leenregisters, er in eerste instantie sprake was van een steenhuis waaraan later een (woon)toren is toegevoegd.⁶⁰ Beide zijn te situeren op het kleine vierkante terrein. Het is echter niet uitgesloten dat met het steenhuis de woontoren zelf is aangeduid, Rijnhuizen bij Jutphaas wordt in 1405 eveneens aangeduid als een *'steenhuys'*⁶¹ en ook hier wordt vrijwel zeker geduid op de woontoren waaruit het huis is ontstaan. De toren met aangebouwde woonvleugel wordt afgebeeld op een kaart uit 1630 van Hendrick Verstralen.⁶²

Andere woontorens die steenhuis worden genoemd zijn Holy in Vlaardingen⁶³ en de twee steenhuizen van de Gebroeders Van Zijl in Langbroek.⁶⁴

⁵⁶ Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 341. De volledige tekst luidt: *'dat huis tho Sawert, daar waren 4 goede stijnhuizen toe, die twee met leijden gedekt, ende die andere met dubbelde pannen, ende de twe goede steijnkameren daar bij getimmer, des gelijke een kamer beneden ende boven. Alle deze huizen waren well gezierd en gestoffiert mit alle dingen daar zu behoorden unde wel beschoten mit wagenschotte, alle de kameren beneden unde boven. Daar waeren 10 slaapkameren mit beddesteden, daar waren 25 beschoten beddesteden, unde 3 schoersteen op den huizen unde alle die huizen eijne solder boven die kameren, unde eijn dijl twee solderen. - Alle die vensters met dikke iseren traliën, unde kelders ook met ondervensters. Alle dat ijseren werk, dat daaran was, hebben die Groningers met ijere hulpers te Groningen gevoerd. Daar bij eijn guet steijnhuis daar men in bruwet, 21 gebint lank, alle die balken niet zoo klein, hij was 5 vierendeel voet kant aan den einde unde dat huis solderen hoge boeven die balken, unde allen van gueden gekanten eijcken holt daar na hoogte und wijdt. Noch ein goede schuire van gueden holte, daarbij eijnen gueden peerde stalle, die stalle mit de schuire bijna zoo lank als dat bruehuis, dit hebben zij alle verbrand met bruggen ende poorten unde eijn diel bomen afgehouden in den hoeven, also dat zulx niet gemaakt en was met 808 gulden, als zij daar gebrand en afgebroken hebben'*.

⁵⁷ Friedländer 1878-1881, nr 249. Aangehaald in Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 5 en Janssen m.m.v. Hermans 1996, 16.

⁵⁸ Olde Meierink, Van Baaren, Bosch van Drakestein et al. 1995, 543.

⁵⁹ Dekker, 1983, 277, noot 39. In 1448 is er een vrijwel gelijke omschrijving, zie Van Bemmelen 2000, 61.

⁶⁰ Inventarisatieformulier SKLN door Ben Olde Meierink, augustus 1993.

⁶¹ Dekker, 1983, 277, noot 39.

⁶² HUA, Domarchief, 1842. Afgebeeld bij Bemmelen 2000, 62.

⁶³ Den Boer 1993, 430 ff.

⁶⁴ Dekker 1981.

Een voorbeeld van de benaming ‘steenhuys’ die geen betrekking heeft op een woontoren is de havezate Kranenburg te Zwolle.⁶⁵ Dit kasteel is in eerste instantie in hout opgetrokken, hoewel het in die eerste fase misschien niet ging om een kasteel maar eerder om een spieker of tiendschuur in de vorm van een langgerekt opslaggebouw van 20 x 11 meter. De tweede fase bestond uit een rechthoekig stenen gebouw van 12 x 6 meter met een onderverdeling door een dwarsmuur van 1 : 2. In 1471 wordt dit huis voor het eerst genoemd in een transportbrief als ‘een goet en steenhuys’ in bezit van ridder en drost van Salland Dirk Campherbeek.⁶⁶ De benaming steenhuys lijkt hier nadrukkelijk uitdrukking te willen geven aan het feit dat het huis op dat moment niet meer van hout was. Het zegt dus niets over de vorm.

Een tweede voorbeeld is Oud-Teylingen in Warmond, dat in 1276 ‘onse [van Diederick van Teylingen, aut.] *stenhus ende onse woninghe*’ wordt genoemd.⁶⁷ Oud-Teylingen of Lokhorst is een rond kasteel met aan de noordzijde een afgeplatte zijde waar een woongebouw stond van 14,6 x 11 meter met aan de oostzijde een kleine aanbouw.⁶⁸ In 1299 is sprake van ‘*thuys te Warmonde*’. De vraag rijst of hier met ‘stenhus’ het hele kasteel of alleen het woongebouw wordt bedoeld. Gelet op het feit dat in middeleeuwse oorkonden met ‘huys’ het hele kasteel wordt bedoeld, mag men aannemen dat dat hier met ‘stenhus’ ook het geval is.

Conclusie

Op grond van het bovenstaande kan de conclusie getrokken worden, het is hier boven al gezegd, dat vanwege het defensieve karakter en de adellijke bewoning een deel van de steenhuizen in Groningen tot de rechthoekige woon- of zaaltorens kan worden gerekend. Maar daarmee is het omgekeerde nog niet waar, dat alle steenhuizen tot de woontorens gerekend mogen worden. Een deel van deze huizen wordt in eigentijdse bronnen ‘steenhuys’ genoemd. Dat blijkt onder meer ook uit de benaming voor de wachttorens langs het ‘Old Retracement’ langs de Pekel Aa, die eveneens steenhuis worden genoemd.⁶⁹ Buiten Groningen komen ook woontorens voor met de benaming ‘steenhuys’. ‘Steenhuys’ is echter niet synoniem met woontoren of het torenvormige steenhuis. Uit de beschrijving van Sauwerd wordt duidelijk dat naast de toren meer gebouwen ‘steenhuys’ worden genoemd, bijvoorbeeld het brouwhuis en dat het woord dus vaak letterlijk genomen dient te worden: een ‘huis’ van steen. Kortom, bij de steenhuizen duidt de naam, net als bij de stenen kamer, eerder op de materialisatie dan de vorm van een gebouw.

Daarom worden alleen die steenhuis genoemde objecten hier behandeld, als op andere gronden, en dan met name bouwkundige of historische gronden, blijkt dat het om een woontoren gaat.

12.3 Stinsen

Inleiding

De bouw van steenhuizen beperkte zich niet alleen tot Groningen. Ook in de provincie Friesland zijn steenhuizen gebouwd, alleen worden ze hier stinsen genoemd. Evenals in Groningen zijn er twee typen: de torenvormige stins en de zaalstins. De verhogingen waarop ze zijn gebouwd noemt men in Friesland stinswieren.

Stinsen

Overdiep en Tjessinga karakteriseren in 1951 een stins als volgt: ‘*een stins (steenhuis), dat is een stenen torenachtig gebouw met eenige boven elkander gelegen vertrekken, placht te worden gesticht met de bedoeling, dat de bewoners van de houten en dus onverdedigbare hoeve zich daarop zouden*

⁶⁵ Klomp 2008.

⁶⁶ Klomp 2008, 25.

⁶⁷ Renaud 1984c, 69.

⁶⁸ Onder meer Renaud 1984c en 1985b.

⁶⁹ Lenting 2010, 11.

kunnen terugtrekken in tijden van gevaar. [...] Het is duidelijk, dat de plaats, die in de buurt van de hoeve de uit strategisch en waterstaatkundig oogpunt aangewezen plek is om daarop een stins te bouwen, niet steeds het stuk grond is, dat door het huis met de naaste omgeving in beslag wordt genomen'.⁷⁰ Het hier geschetste beeld komt overeen met het beeld dat uit de inventarisatie van Noomen c.s. blijkt en het komt ook overeen met de beschrijving van de Grovestins in 1838.⁷¹

Stinsen zijn in Friesland veelvuldig gebouwd, met name in het noorden en het westen: in Westergo en het noorden van Oostergo. Noomen komt in zijn inventaris tot een aantal van bijna 690 stinsen.⁷² De vroegste dateren uit de late 12de eeuw, er is een sterke toename in de vroege 13de eeuw, het hoogtepunt ligt in de 13de en 14de eeuw, wanneer de oorlogen tussen Schieringers en Vetkopers de bouwactiviteiten nog verder doen toenemen. De vroegst bekende vermeldingen van versterkte gebouwen in Friesland spreken van een 'castellum', de Kronieken van de abdij Bloemenhof in het Groningse Wittewierum noemen in 1223 de castella Thitardus en Wicher in de buurt van Dokkum.⁷³ Ook worden de termen castrum (kasteel) en domus lapideus (steenhuys) gebruikt.⁷⁴ In een oorkonde uit 1329 wordt voor het eerst niet meer het woord castellum gebruikt, een in Baarderadeel gelegen gebouw duidt men dan aan als 'tha nia Stenhuyse'.⁷⁵ Pas in 1407 duikt voor het eerst de samentrekking 'stins' op, maar het woord steenhuys komt ook nog daarna in diverse varianten voor.

Opvallend is dat de bouw van torens doorging ondanks de verboden op kastelenbouw. Al in de 12de eeuw wordt gesteld '... wi Fresan hebbat urkern [= verboden] alle burga ...', zo blijkt uit een door de inwoners van Fivelingo (thans een deel van Noord-Groningen) zelf opgestelde keur.⁷⁶ In de 13de eeuw stelt men dat 'Brocmē [= de inwoners van Brokmerland in Oost-Friesland] kiasath thet to enre kere, thet ther nena burga and nene hage stehus ni mota wesa ...'.⁷⁷ Dat deze verboden genegeerd werden blijkt bijvoorbeeld wel uit het aantal stinsen en wieren in Franekeradeel in de eerste helft van de 15de eeuw: negentien stinsen en vier wieren. Franekeradeel staat daarin niet op zichzelf en Friesland wordt daarom door Schuur wel gezien als een 'uitgesproken "kastelenland"'.⁷⁸

De stins is in het begin vooral gebruikt als verdedigingstoren, men woonde in gebouwen die naast of tegen de stins waren gebouwd. Wanneer in de 14de eeuw door de komst van het kanon de stins zijn verdedigingsfunctie verliest worden de torens gesloopt of omgebouwd tot woningen en krijgen zij

Figuur 12 Doumastins te Langweer. Tekening J. Stellingwerf ca 1720. FSM, inv.nr.FSM001009402

⁷⁰ Van der Molen 1988, 3, 5.

⁷¹ Noomen 2009a, Noomen 2009b en Van der Meer 1838. Zie ook hoofdstuk 7.

⁷² Noomen 2009b.

⁷³ Vos 1991, 5.

⁷⁴ Schuur 1988, 5.

⁷⁵ Vos 1991, 6.

⁷⁶ Schuur 1988, 2.

⁷⁷ Schuur 1988, 2.

⁷⁸ Schuur 1988, 6.

letterlijk de functie van woontoren. Soms wordt daarvoor een extra verdieping toegevoegd, zoals bij de Schierstins te Veenwouden, de enige nog bewaard gebleven oorspronkelijke stins in Friesland. Van sloop getuigen de vermelding in 1401 van de Sijbrandastate te Franekeradeel ‘*deer en stins wesse hatt*’ en in 1458 van de in Leeuwarden gelegen ‘Wynema steed, deer dat stens plighed op te staan’.⁷⁹ In 1499 liet de kastelein van de Saksische hertog voor de bouw van een versterking in Leeuwarden de steen aanvoeren van ‘seer vele Friesche stenzen bij Lewerden die ledich stonden’.⁸⁰

De zaalstins

Vanaf de 14de eeuw ontstaat ook een ander type stins, de zaalstins, vergelijkbaar met het zaalhuis in Groningen. Een zaalstins bestaat volgens Vos - anders dan in Groningen - veelal uit een onderkelderde zaal met een naastgelegen kleiner vertrek.⁸¹ Toch komt de Groningse indeling ook voor, zo hebben bijvoorbeeld de Aytastate te Swichum, de Burmanastate te Stiens en de Heringastate te Marssum een onderkelderde kleine ruimte naast de zaal. Vaak zien we, net als bij de zaalgebouwen in grotere kastelen, dat de zaal en de kleinere ruimte ernaast zich verhouden als 2 : 1. De verdieping was bereikbaar via een traptoren, die tegelijk dienst deed als uitkijktoren. Dit type stins is niet meer bedoeld voor verdediging en wordt niet tot de woontorens gerekend. In de loop van de 16de eeuw verdwijnen steeds meer stinsen of ze worden omgebouwd tot buitenhuizen.

De stins binnen de bebouwde kom

Hoewel de meeste stinsen zich op het platteland bevinden, hebben zij ook binnen de bebouwde kom gestaan. De hiervoor genoemde stadsboeken van Bolsward uit de 15de eeuw verbieden uitdrukkelijk de bouw van huizen met muren van meer dan twee stenen dik. Toch zijn er stinsen binnen de bebouwde kom gebouwd. In Franeker bijvoorbeeld is in 1510 sprake van ‘dat stens gedekt met panne ende dat huus gedekt met blauw leyn, staende int west van Sinte Martens kerck ...’ en ‘alle de huusstedenn van dat stins ende huus ...’.⁸² De zestiende-eeuwse plattegrond (het carton) van Jacob van Deventer geeft het gebouw als een toren weer. In Sneek is in het brugboek van 1620 sprake van de ‘jr. Botnia-stins’ aan de Markstraat even ten oosten van het raadhuis. In het register van huisflorenen van 1630 komt ‘het stins’ voor en op zeventiende-eeuwse plattegronden is het gebouw aangeduid als ‘t stins’.⁸³ Het carton van Sneek geeft de stins niet duidelijk weer. Op de kaart van Blaeu is de toren echter wel afgebeeld met arkeltorentjes op de hoeken.

De stins als verdedigbaar gebouw

Dat de stinsen als verdedigbaar werden ervaren blijkt bijvoorbeeld uit een beschrijving van een beleg in 1498 van het huis van de Schieringer edelman Sybeth Taedez (Thadema) in Pingjum: ‘ende hoewel dat die grafte omt huys droge waer, nochtans conden sij dat huys niet winnen: want dit huys hadde dicke mueren, met een stercke ijseren duere, ende sij worpen sterck met stenen boven van die tinnen, dat die knechten an die mueren niet mochten dueren. Doe brachten die knechten een holten schuth ant huys, daer sij onder stonden, ende houden duer een blynt veinster een gatt, daer van binnen een bedde an stonde, ende daerduer cregen sij vuer int stroo van dat beddestede, ende brachten dat huys soe an die brandt, daer die boeven opt huys waeren hem niet voor wachten. Doe begeerden sij genade ...’.⁸⁴

⁷⁹ Van der Molen 1988, 5.

⁸⁰ Van der Molen 1988, 7.

⁸¹ Vos 1991, 6.

⁸² Van der Molen 1972, 8 en Annema 1978.

⁸³ Van der Molen 1972, 8 en Annema 1978.

⁸⁴ Van Rinsumageest ed. 1850, 277. Geciteerd bij Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 4. Bij Formsma is het huis waar het om gaat niet genoemd.

Stinsen buiten Friesland

De benaming ‘stins’ voor een torenvormig bouwwerk beperkt zich niet tot Friesland. Ook in Haarlem hebben een aantal bakstenen torens gestaan waarvan er ten minste één wordt aangeduid met de benaming stins: de Barnardijtenstinsse aan de Jansstraat, die ook wel de ‘stins van Johan Colterman’ wordt genoemd.⁸⁵ Opvallend is de omschrijving van het huis te Wedde in 1530: ‘een oldt veerkant Vriesche stijns tho Wedde’.⁸⁶ In dezelfde tijd werd het huis ook omschreven als ‘het vierkanten olden steenhuys tho Wedde’.⁸⁷ Omdat de oorspronkelijke vorm van Wedde niet bekend is, is niet meer na te gaan waarom men het huis omschreef (aanzag?) voor een Friese stins.

Conclusie

Op grond van hun functie, verschijningsvorm, indeling en opbouw, kunnen de torenvormige stinsen tot de woontorens worden gerekend. Voor zover er gegevens over de gebouwen zelf bekend zijn, zijn zij daarom opgenomen in dit onderzoek.

12.4 Spiekers en spijkers

Inleiding

In het hiernavolgende zal blijken zien dat een aantal spijkers, met name die rondom Arnhem, in vorm en architectuur verwantschap vertoont met de rechthoekige woontoren. Reden waarom hier nader wordt ingaan op het fenomeen spijker.

Spiekers

Een spieker is in zijn oorspronkelijke functie een opslagplaats voor graan.⁸⁸ Zij komen in Nederland nog maar zelden voor. Net over de grens in bijvoorbeeld het Münsterland en het Graafschap Bentheim komen ze nog veelvuldig voor.⁸⁹ Algemeen kan van deze spiekers worden gesteld dat het een vierkant dan wel rechthoekig gebouw betreft van één of meerdere verdiepingen, uitgevoerd in baksteen of vakwerk, waar het gedorste graan werd opgeslagen.

In 1494 is in Klaring te Vollenhove sprake van een door brand verwoeste ‘saetspyker’ op de bisschoppelijke Hof te Colmschate bij Deventer.⁹⁰ De spieker was in 1396 gebouwd ‘*dair men mijns heren pacht mochte op vergaederen*’.⁹¹ Hieruit blijkt nog duidelijk dat de spieker werd gebruikt voor

⁸⁵ Zie hiervoor het hoofdstuk over torens in een stedelijk gebied.

⁸⁶ Renaud en Van Dijk 1956, 32.

⁸⁷ Renaud en Van Dijk 1956, 32.

⁸⁸ Zie Harenberg en Schellart 1964, Het woord spieker of spijker is ontstaan uit het laat-latijnse ‘spicarium’ (spica = korenaar) en komt als ‘spicari’ voor in de tussen 486 en 507 tot stand gekomen Lex Salica, de vroegste wet van de Salische Franken. De wet bevat een groot aantal straf- en boetebepalingen. In het zestiende hoofdstuk staat ‘*Si quis spicario aut machalum cum annona incenderit MMD dinarios qui faciunt solidos LXII cum dimidio culpabilis iudecitur*’. Zie Geffcken ed. 1898, 16. Vrij vertaald luidt deze boetebepaling: wie het waagt een spieker of andere opslagplaats van de oogst in brand te steken, zal veroordeeld worden tot het betalen van een boete.

Of het woord spicarium direct afkomstig is van de Romeinen wordt door Boerkoel betwijfeld. Volgens hem gebruikten zij voor hun graanschuren het woord ‘horreum’. Zie Boerkoel 1972, 9. Eerder lijkt het woord ingevoerd door monniken, die voor hun korenopslagplaatsen het woord ‘spica’ gebruikten. Zie Boerkoel 1972, 9. In de inkomstenlijst (Heberegister) van het Westfaalse klooster Freckenhorst, die bekend is uit een 11de-eeuwse kopie, komt het woord ‘spiker’ voor naast de Latijnse equivalenten ‘spikari’, ‘spikeri’ en ‘spichari’ (niet geannoteerde mededeling in Olde Meierink 1994, 16.). Aangeduid wordt de gemeenschappelijke graanopslagplaats. In de Latijnse tekst heet dit gebouwtje dan ‘granarium communis’, gemeenschappelijke spieker. Zie Harenberg en Schellart 1964, 2.

⁸⁹ Zie hiervoor onder meer Eggert en Schepers 1985.

⁹⁰ Lugard 1937, 152 e.v.

⁹¹ Kroesenbrink 1972, 101.

de opslag van de pacht in natura. In de loop der tijd veranderde de functie van de spiekers, of beter gezegd, er werden functies aan toegevoegd. Spiekers en bakhuizen werden gecombineerd, zoals de bakspijker te Ansen⁹², of een deel ervan werd voor bewoning verhuurd aan dagloners of armen.⁹³ Daarnaast dienden de spiekers ook als woonruimte voor weduwen en erflaters. De erflaters woonden daar dan conform de maatschappelijke staat die deze groep als 'hereboer' had gevoerd.⁹⁴ Het huisvesten van weduwen blijkt wellicht in de overdracht in 1745 van *'het goed Brusse met de lijftogt off spijker en alle verdere ap- en dependentien, lusten en lasten, onder Aalten, buurschap Lintelo, gelegen...'*⁹⁵

Van de spijker te Rolde is bekend dat de typische Drentse rechtszitting (de Etstoel) er heeft vergaderd.⁹⁶ De Spikerman van de spijker te Uffelte nam elk jaar op Allerheiligen namens de rentmeester de pachten en tienden in ontvangst.⁹⁷

Verdedigbare spiekers?

Spiekers werden steeds meer versterkt en omgracht en kregen het karakter van een versterking. Bij het klooster Hemelum in Gaasterland stond een huis, de 'spijcker' geheten, dat door de monniken, aanhangers van de Schieringer partij, was gebouwd.⁹⁸ Van daaruit bestreden zij hun vijand en het is dan ook niet verwonderlijk dat dit huis in de strijd tussen Schieringers en Vetkopers een beleg moest ondergaan. De abt van Hemelum verzamelde troepen in Sneek om het huis te ontzetten, maar kwam te laat want *'Roorda, die hooftman op die Spijcker was, gaff die Spijcker over in Yge handen. En Yge nam alt guedt van den Spijcher ende worp den Spijcher ter gronde ende onder voeten...'*⁹⁹ Van der Aa noemt het huis eerst een blokhuis, Spijker genaamd, en later een stins.¹⁰⁰ Hij vermeldt, het is hiervoor al gememoreerd, dat de monniken het huis met behulp van enige Schieringers *'tegen Galama en zijnen aanhang'* hadden gebouwd, wat inderdaad de indruk wekt dat het om een blokhuis ging. Uit de vermelding van Van der Aa dat het om een stins ging is af te leiden dat het een stenen huis betrof, maar het is opvallend dat een blokhuis 'Spijker' wordt genoemd.

Hinz meent dat de verdedigbare torens niet zijn ontstaan uit spiekers.¹⁰¹ Als er al van een invloed sprake zou zijn, dan is dat volgens hem meer de invloed van een timmerman op de constructieve bouw van houten weerbare torens, omdat deze timmerman vrijwel dezelfde constructies ook toepaste bij houten spiekers. Wel acht hij een beïnvloeding vanuit de kastelenbouw op de weerbare details van spiekers voor mogelijk.

⁹² Cancrinus 1960, 83-85.

⁹³ Eijnck 1984, 203. In Westmünsterland worden deze bewoners 'Speicherleute' genoemd.

⁹⁴ Eijnck 1988, 327-332. Meyer schrijft hierover *'es scheint uralte, germanische Sitte, daß der väterliche Besitz und das Hausregiment mit der Verheiratung des ältesten oder erbberechtigten Sohnes vom Vater auf den Sohn übergeht... Dann kommen die Alten in den Altenteil u.s.w. ... Dreierlei pflegt den Altenteilern zu gebühren, ein Wohnraum, ein vollständiger Unterhalt und häufig noch entweder eine einmalige Abschlagsumme oder eine regelmäßige Zinszahlung. Die dürftigste Wohnstatt des Alters ist ein Winkel am Ofen der Hauptstube, eine bessere ist ein eigenes, heizbares Stüble oder gar ein besonderes Hüsle. Vom Bodensee bis in die norddeutsche Heidegegend um Fallersleben kommt der Ausdruck Spicher, Spiker dafür vor, der auch im Bremischen und Westfälischen eine kleineres zu einem Bauernhof gehöriges Wohnhaus bezeichnet. Spicher hat aber daneben im Alemannischen auch noch die ursprüngliche Bedeutung des eigens für die Bergung des Kornes ... gebauten Nebenhauses. Ein Teil des Vorratshauses ist also den Alten eingeräumt worden, und auch die Junggesellen und ledigen Mädchen der Familie finden hier noch Unterkunft'*. Zie: Meyer 1898, 40. Aangehaald in Van Veen 1900.

⁹⁵ Van Veen 1900, 38. Volgens Verdam betekent lijftocht '1. levensonderhoud, 2. vruchtgebruik, lijfrente, weduwegift en/of doairie'; zie Verdam 1932, 334.

⁹⁶ Harenberg en Schellart 1964, 9.

⁹⁷ Harenberg en Schellart 1964, 14.

⁹⁸ Formsma, Luijtjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1973, 5.

⁹⁹ Harenberg en Schellart 1964, 15.

¹⁰⁰ Van der Aa 1839-1851, deel 5 [1844], 416 en deel 10 [1847], 646.

¹⁰¹ Hinz 1981, 99-109.

Een voorbeeld daarvan is wellicht de spieker op de Hof te Hengelo. Uit 1556 dateert een getuigenverklaring waarin staat *'dat upten hoff toe Hengeloe ein meyer gewont heft in den huise und up die plaatse daar noch dat olde bouwhuis is, undt daar nu dat principael huys staat, daar plach eenen grooten hoogen spijker toe staene mitt graften undt bruggen'*.¹⁰² Een wat latere verklaring stelt: *'hebbe mer ein lemen spijker gestaen daer die hofmeyer sijne knotten ynne gehad'*.¹⁰³ Uit de verklaringen blijkt verder dat het gebouw leeg had gestaan, op de zolder na, waar de hofmeier ongedorste vlaszaadbollen bewaarde. Deze spieker, daterend uit de 15de eeuw, is opgegraven en had een maat van 10 × 4 of 10 × 8 m.¹⁰⁴ De fundering was gemetseld in baksteen met een maat van 26 × 13 × 6,5 cm. De spieker stond aan de zuidzijde van een groter omgracht terrein. Op deze plek lag ook een voorganger uit de 14de-eeuw met een maat van 5 x 3,7 meter.¹⁰⁵ Hier is, zo lijkt het, sprake van een spieker voor de opslag van goederen. Mogelijk was het gebouw ook geschikt voor bewoning. Het weerbare karakter ontleent het gebouw aan de 'graften' en 'bruggen'. Het meervoud lijkt te duiden op een dubbele omgrachting. Daarin staat de spieker van Hengelo niet alleen. Zo bezaten De Boedelhof te Eefde, de Gulden Spijker te Arnhem en de 'Spiekerbelt' te Ramele eveneens dubbele grachten.

Uit 1621 dateert de omschrijving van het verdwenen huis De Boedelhof bij Eefde: *'een hooch, vierkant steenen huis ofte spijcker opten poll van den Boelhof'*.¹⁰⁶ Op een kaart van Thomas Witteroos uit 1573 wordt de Boedelhof als een vierkante toren van twee bouwlagen afgebeeld.¹⁰⁷ Zowel uit de afbeelding als uit de omschrijving - zie voor de uitgebreide tekst het lemma in de catalogus Woontorens - wijst niets nog op de functie van (graan)opslagplaats of welke agrarische functie dan ook.

Spiekers als woonhuis

De Boedelhof lijkt een volgende stap in de ontwikkeling van spiekers: het oprichten van gebouwen die 'spijker' worden genoemd, maar waarbij de functie van opslagplaats lijkt te ontbreken en die uitsluitend voor bewoning werden gebouwd. De Boedelhof staat niet op zichzelf. Het ontbreken van een agrarische functie lijkt ook te gelden voor bijvoorbeeld het huis Pollenstein of De Spijker te Wamel¹⁰⁸, Het Spijker te Vierakker¹⁰⁹ en De Spijker in Lom bij Arcen.¹¹⁰

Een voorbeeld van zo'n voor bewoning gebouwde spijker is Het Spijker bij kasteel de Mussenberg te Elst. Jan de Beijer tekende dit in 1744 als een hoog rechthoekig gebouw met een zadeldak tussen trapgevels (fig. 13). Uit de tekening is totaal niet op te maken dat het om een graanopslag gaat, maar als het spijker inderdaad op het terrein stond van het kasteel, en daar lijkt een kaart uit 1810 op te wijzen, dan betreft het dus een bijgebouw, waarin, althans zo lijkt het, alleen gewoond kon worden.¹¹¹

¹⁰² Gevers en Mensema 1995, 136.

¹⁰³ Olde Meierink 1994, 17.

¹⁰⁴ Reynders, Verlinde, Kolks et al. 1996, 95.

¹⁰⁵ Reynders, Verlinde, Kolks et al. 1996, 92.

¹⁰⁶ De Graaf 1926, 149.

¹⁰⁷ Caertboek van de aan de stad Zutphen toebehorende, in opdracht van de Koning van Spanje in beslag genomen goederen. Thomas Witteroos, 1573. GA, inv.nr. 7200a, blad 32. Afgebeeld bij Van der Wyck 1988, Individuele kaarten, nr. 36.

¹⁰⁸ Schulte 1986, 211.

¹⁰⁹ Harenberg 1969, nr. 19. Het woord 'spijker' in deze betekenis is zowel mannelijk als onzijdig.

¹¹⁰ Mialaret 1937, 13.

¹¹¹ Kaart afgebeeld bij Honders, Mulder, Visser et al. 2003, 83 maar met foutief inventarisnummer en een foutieve datering. Het gaat om een verpondingskaart uit 1811. GA, inv.nr. 0873 Coll. Verpondingskaarten 105.

Wat dan de functie is geweest en waarom het spijker werd genoemd is niet duidelijk. Het gebouw op de tekening van De Beijer lijkt gezien de plaatsing van de muurankers en de muurdikte die door openingen in de gevel is te zien dikke muren te hebben en wijkt daarmee niet af van wat elders voor een rechthoekige woontoren doorgaat en waar het het hoofdgebouw is. De maat van het gebouw op de kadastrale minuut is circa 10 x 17 meter, maar die maat is op de tekening van De Beijer niet terug te vinden.¹¹² Het huis lijkt daar kleiner met een lengte van hooguit 10 meter.¹¹³

Figuur 13 Het Spijker bij de Mussenberg te Elst.
Tekening Jan de Beijer 1744. GA, inv.nr. 1551 - GM 08597

Had de spieker zich al langzaam ontwikkeld van opslagplaats naar woning voor weduwen en erfverlaters, vanaf het midden van de 15de eeuw worden zij steeds meer gebouwd als onversterkte, maar omgrachte buitenhuizen met een representatieve woonfunctie voor de adel en het stedelijke patriciaat. Olde Meierink heeft aangetoond dat een ontwikkeling als hiervoor beschreven zich in ruime mate heeft voorgedaan rondom Arnhem, Zwolle, Deventer en Kampen, waar de buitenhuizen van onder meer de patriciërs tot in het begin van de 20ste eeuw 'spieker' of 'spijker' werden genoemd.¹¹⁴ Wansleven omschrijft deze gebouwen in 1859 als volgt: *'Weet gij, Hollandsche lezer! wat een spieker is? Dat is een buitengoedje. - Neen, dat is het eigenlijk niet: daarvoor is het te klein. Maar het is toch te elegant gebouwd, voor een gewoon huis, en het ligt alleen, in het midden van een hof. Zulk een - gij zoudt het een "optrekje" noemen - zulk een optrekje noemen onze Geldersche boeren een spieker. En ze zijn niet heel karig met dien naam. Ik heb het beleefd, dat een zeer eenvoudig huis, alleen omdat het groote ruiten kreeg en van de overige huizen verwijderd stond, door de eerbare landlui betiteld werd met den eernaam van: "zoo'n spiekertjen!"'*¹¹⁵ Nadat de spijker waarover Wansleven schrijft, nabij het nog niet getraceerde maar wellicht gefingeerde dorp Diependaal, is verkocht aan een Amsterdams echtpaar zegt de koper tegen zijn vrouw: *'Wij willen ook eens een zomer naar buiten gaan, net als onze collega's van de Heeren- en Keizersgracht, en zien, hoe het ons bevalt. Het moet daar goedkoop leven zijn'*. Hieruit blijkt dat de spijkers dus werden gebruikt als de 'semi-permanente' buitenplaats zoals Olde Meierink die definieert.¹¹⁶

Spijkers rond Zwolle

Rond Zwolle werden vanaf het begin van de 16de eeuw spijkers gebouwd voor patriciërsfamilies uit die stad. Een voorbeeld daarvan is het Olde Spiker op het landgoed Molencate gebouwd door de familie Greven.¹¹⁷ Hoewel de eerste spijkers nog de vorm hadden van een hoog rechthoekig gebouw met een zadeldak tussen topgevels, bestonden zij vanaf het begin van de 18de eeuw echter voornamelijk uit een verdiepingloos gebouw met verblijfsruimten ter weerszijde van een hal.

¹¹² Kadastrale kaart 1819, Valburg, sectie C, blad 02, te vinden op <http://watwaswaar.nl/#cC-R6-7-eq-1v-1-3piq-1pUe---3TC>, geraadpleegd op 14 oktober 2012.

¹¹³ De lengtemaat is afgeleid uit de afstand tussen de muurankers, die vrijwel nooit groter is dan 2,5 meter in verband met de maximale overspanning van een kinderbint tussen de moerbalken, en de breedte van de kloostervensters, die meestal niet groter is dan circa 85 cm.

¹¹⁴ Olde Meierink 1994, 15-23.

¹¹⁵ Wansleven 1859, 91.

¹¹⁶ Olde Meierink 1994, 15.

¹¹⁷ Olde Meierink 1994, 19.

Spijkers rond Zutphen

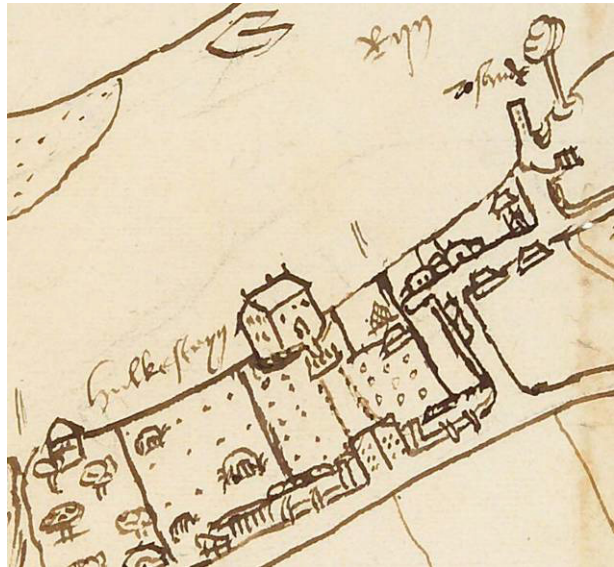
De topografische tekenaar Frans Berkhuis tekende rond 1720 enkele rechthoekige huizen die zich rond Zutphen bevonden. Daaronder waren Eerbeek, Westenberg en 't Spijker. Harenberg heeft 't Spijker geassocieerd met de Oude Voorst, alhoewel hij – terecht – zijn twijfels zet bij de betrouwbaarheid van Berkhuis als tekenaar.¹¹⁸ Hoewel de tekening dus niet erg betrouwbaar overkomt, vertoont de daarop afgebeelde toren wel overeenkomsten met de Oude Voorst zoals deze voorkomt op de vogelvluchttekening van De Voorst, namelijk een rechthoekig huis met een zadeldak tussen topgevels.¹¹⁹ De vorm van het huis, volgens het boor- en weerstandsonderzoek van RAAP een rechthoekige omgrachte toren van circa 8 x 6 meter, zou kunnen duiden op een woontoren. Die onbetrouwbaarheid blijkt ook wel bij de weergave van Eerbeek, want dat komt op een kaart uit 1642 voor als een groot vierkant kasteel met een U-vormige plattegrond. Het huidige huis is de overgebleven noordvleugel van het complex en in de plattegrond van de kelder met zijn dikke muurwerk is het gebouwtje dat Berkhuis tekent niet herkenbaar.

Desalniettemin is het opvallend dat Berkhuis drie gelijksoortige gebouwen tekent, waarvan één een spijker wordt genoemd, die een redelijke overeenkomst vertonen met de spijkers rond Arnhem.

Spijkers rondom Arnhem

Markus spreekt over de spijkers rond Arnhem van *'buitenverblijven, een soort van kleine landhuizen'*, Kremer spreekt over dezelfde bouwwerken van *'steen, slotachtige gebouwen, omgeven door een gracht'*.¹²⁰ Voorbeelden van buitenhuis-spijkers te Arnhem zijn onder meer de Gulden Spijker en Hulckestein (fig. 14). Op de stadsplattegrond van Arnhem door Jacob van Deventer, te dateren rond 1560, is ten noorden van de stad de Gulden Spijker afgebeeld als een hoog(?) vierkant gebouw, door twee grachten en een singel omgeven.¹²¹ De Gulden Spijker zou volgens Van Hasselt gebouwd zijn in 1430 *'ende die steenen daarvoor door die huislieden van Veluwenzoom van den Rosendael bis an den Spieker gevoert op aanschrijving van den Rijchter tot Arnhem ind van Veluwenzoem'*.¹²² Karel van Egmond zou in 1524 op de plek van de oude spieker een nieuw gebouw met dezelfde naam hebben laten bouwen. Hij vertoefde daar veel getuige een groot aantal door hem uitgevaardigde stukken die eindigen met *'gegeven op onsen Gulden Spyker'*.¹²³ Hij genoot er van de jacht in een wildbaan die hij had laten afpalen.

Het gebouw had een maat van 8 bij minimaal 4,65 meter, mogelijk 8 x 8 meter, met een muurdikte van 45 cm. Het was opgetrokken in vakwerk met vulling van baksteen van 31,5 x 15,5 x 7 cm. Deze grote maat zou inderdaad kunnen duiden op het hergebruik van stenen afkomstig van (kasteel)

Figuur 14 De spijker Hulckestein bij Arnhem: een gebouw met het uiterlijk van een omgrachte rechthoekige woontoren. Kaart van Johan Gielis 1551. GA, inv.nr. 0406 Huis Hulckestein 45, detail

¹¹⁸ Harenberg 1987, 42 en 52.

¹¹⁹ Afgebeeld bij Harenberg 1987, 52.

¹²⁰ Markus 1907, 486, en Kremer 1887.

¹²¹ Zie hiervoor het netplan, coll. Biblioteca Nacional, Madrid en de minuut, coll. RAG, plattegrond nr. 4. Afgebeeld bij Wyck 1988, streekkaarten nr. XXXV.

¹²² Van Hasselt 1790, 11. Kuyk meent dat de mededeling dateert uit 1524, zie: Kuyk 1914, 113.

¹²³ Kuyk 1915, 147.

Rosendael. In het midden van de toren bevond zich, afgaande op de opgraving, een dwarsmuur met aan weerszijden een haard.¹²⁴ In 1573 wordt *‘t Huysken, genoomt den Gulden Spycker’* door de toenmalige eigenaar in leen opgedragen ‘tot Zutphenschen rechten’.¹²⁵

Hulckestein is volgens Kremer gebouwd in 1529 door hertog Karel van Gelre. De spijker dateert in ieder geval van vóór 1533. Uit dat jaar dateert de vroegste vermelding. Karel koopt dan grond *‘streckende die Rijncant langs bis aen onsen Spijcker, wij dair doen tymmeren hebben geheyten Hulkensteyn’*. Op 12 juli 1534 reist mr Pieter van Sint Pieters, secretaris in het Hof van Holland, naar Arnhem om daar als gezant van regentes Maria van Hongarije besprekingen te voeren met Karel van Gelre en zijn raden. Hij schrijft *‘dat ic mij des avonds soude vinden buyten der stede van Aremhem op een nieuw huysken, dat zijne genade op de Rijn onlanx doen tymmere hebben, genoempt die Hulck, aldaer hij van den jacht inne rijden soude...’*. Duidelijk wijst deze mededeling op een jachthuis en niet op een korenopslagplaats. Op een kaart uit circa 1551 wordt Hulckestein weergegeven als een gebouw op rechthoekige plattegrond met drie niveau’s onder een zadeldak tussen top- of trapgevels. De ingang bevond zich in het midden van één van de lange zijden. Tegen de tegenoverliggende zijde bevond zich een (trap?)toren, die al wordt weergegeven op een kaart uit 1640.

Ook ten oosten van de stad wordt op de kaart van Van Deventer een, door een enkele gracht omgeven, vierkant gebouw afgebeeld, mogelijk het Gelderse Spijker. Deze spijker wordt door Nicolaas en Isaack van Geelkercken in 1635 weergegeven als een rechthoekig gebouw met zadeldak tussen trapgevels.¹²⁶ Daarnaast waren er nog de Silveren Spijker en de Dullert Spijker. Deze laatste is gezien de jaartalankers in de entreegevel gebouwd of verbouwd in 1614 en was omgracht.

Conclusie

Uit het bovenstaande blijkt dat een deel van de spijkers de kenmerken bezit van een woontoren: een vierkante of rechthoekige omgrachte solitaire toren, al dan niet met de uiterlijke kenmerken (kantelen) of setting (dubbele grachten) van een verdedigbaar huis. Toch behoort mijns inziens het merendeel niet tot de woontorens en überhaupt niet tot kastelen, maar meer tot de buitenhuizen. Dit gezien hun datering en het ontbreken van bijvoorbeeld grachten. Vooralsnog wordt de spijker niet opgenomen in dit onderzoek, tenzij op andere gronden, en dan met name bouwhistorische of historische gronden, blijkt dat het om een woontoren gaat.

12.5 Bergvrede (Bergfried)

Eén van de torens in Nederland die bergvrede wordt genoemd is de toren te Didam. Deze was volgens beschrijvingen opgetrokken in tufsteen. Van de toren zijn twee afbeeldingen bewaard gebleven. Eén is te vinden op de kaart van Christiaan s’Grooten uit 1573. Het betreft een summiere afbeelding van de toren waar een rookkanaal boven uitsteekt. Een tweede afbeelding, te vinden in Fahne’s Urkundenbuch, is volgens Van Schilfgaarde *‘een zeer nauwkeurige, doch o. i. volstrekt onbetrouwbare’* weergave (fig. 15 rechts).¹²⁷ Slichtenhorst meldt *‘dese tooren was van enkel duyfsteen, en drie verdiepinghen hoogh, hebbende boven een ijzeren luyk, met een aem-gat in de muyr flax wijze van onderen tot boven opgaende’*.¹²⁸

¹²⁴ Kuyk 1915, 149.

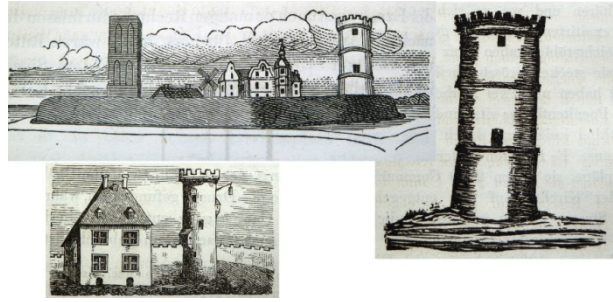
¹²⁵ Kuyk 1914, 113, noot 3.

¹²⁶ Afgebeeld in het Kaartboek van alle aan het St. Catharina Gasthuis toebehorende landerijen, 1635. GA, Lijst van kaarten, nr. 3.

¹²⁷ Van Schilfgaarde 1935, 140. Van Schilfgaarde doelt hier op Fahne 1880, vermoedelijk p. 28. Er zijn echter nog twee afbeeldingen, op p. 30 en 76.

¹²⁸ Van Slichtenhorst 1654, boek I, 77.

Door gebrek aan betrouwbare afbeeldingen en archeologische gegevens is niet na te gaan of de toren deel uitmaakte van een groter geheel of solitair stond. Of de toren tot de woontorens gerekend mag worden is om die reden niet 100% zeker, maar ook omdat niet bekend is of de begane grond en de eerste verdieping vanaf het begin onderverdeeld zijn geweest.

Figuur 15 Weergave van de toren te Didam geheel rechts en boven, mogelijk ook linksonder. Bron: Fahne 1880, 28 r, 30 o, 76 b

Volgens Eweg kende Ootmarsum een versterking, 'de Bergvrede'. Volgens hem was dit *'waarschijnlijk een houten torenachtig gebouw, qua uiterlijk vergelijkbaar met een belangrijke voorraadspieker, mogelijk gelegen op een lage heuvel en omgeven door een gracht, waarbinnen een palissade of wal of doornhaag stond. In feite was het een verdedigbare wachttoren'*.¹²⁹ Helaas noemt hij geen bronnen waaruit de benaming blijkt en zijn voorstelling van het gebouw is niet gebaseerd op archeologische of topografische gegevens, maar meer op een veronderstelling.

Op 3 april 1500 maakte de bisschop *'Unse berchvrede ther Veenbrugge'* op verzoek van de toenmalige kastelein Jacob van Uyterwyck tot een onversterfelijk Stichts leen, onder voorwaarde, dat Jacob *'dat bergvrede myt synen getymmer, vestinge ende toebehoer'* goed zou onderhouden en *'die lantweren mitten boem onderhouden, sluten ende opsluten ende andere diensten doen'*.¹³⁰ De bisschop had een tweede versterking in dit gebied, Slinge of Slingeborg genaamd, die ook bergvrede werd genoemd.¹³¹ Beide waren bisschoppelijke kastelen.¹³² Volgens Hesselink-Zweers waren beide huizen vooruitgeschoven posten van het kasteel Hardenberg, gelegen bij de grensovergangen naar het graafschap Bentheim.¹³³ De kasteleins van deze grensposten waren tevens tolgaarders. Dat beide huizen vooruitgeschoven posten van het kasteel Hardenberg waren, zoals Hesselink-Zweers beweert, is onwaarschijnlijk. Kasteel Hardenberg heeft tot 1393 bestaan en Venebrugge en Slingeborg worden voor het eerst vermeld in het begin van de 15de eeuw.¹³⁴ Zij vingen het verdwijnen van Hardenberg op.

In 1446 wordt Gerrit van Tuyll kastelein op de Slingeborg, *'onsen Berchvriede geheyten die Slinge mytter huisinge dye daer toe hoert, mytten tienden toe Brucht, myt den wechgeld dat dair toe gesat is ende mytten maeden'*, onder voorwaarde dat *'hy onder den selven Berchvrede leggen sall enen gueden stenen voet van tusschen twyntich en dertich dusent steens ende maken ende verbeteren denselven Berchvrede aen sinen vier wenden dake ende anders van buten ende van bynnen als des behoeff wesen sal omme dair oppe te wonen. Voert sall hie omme den Berchvrede setten ende maken een plancket ende beyde graven die dair omme gaen schoen opruymen ende eene nieuwe brugge dair over leggen ende maken laeten. Ende eyne Ameyde dair op'*.¹³⁵ Uit deze beschrijving is op te maken dat het gaat om een vierkant of rechthoekig gebouw met een dubbele omgrachting. Uit de eis een bakstenen 'voet' onder de toren aan te brengen zou verondersteld kunnen worden dat het gebouw

¹²⁹ Eweg 2007, 133.

¹³⁰ E.D. Eijken, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805*, gepubliceerd op internet. Dit citaat: <http://www2.historischcentrumoverijssel.nl/overijssel/leenrep/repertorium/lenen/409.htm>, geraadpleegd op 2 april 2009.

¹³¹ Gevers en Mensema 1983, 143.

¹³² Janssen 1977.

¹³³ Hesselink-Zweers 2007, 92.

¹³⁴ Janssen 1977, 145, 146 (noot 23) en 151 en mondelinge informatie.

¹³⁵ Racer 1787, 331-332.

zelf niet in baksteen was opgetrokken, maar mogelijk in hout of vakwerk. Er staat namelijk niet dat de fundering hersteld moet worden. Uit de omschrijving valt af te lezen dat de bouwkundige toestand van het huis onvoldoende was om *'dair oppe te wonen'*. Onduidelijk is of de toren door de voorgangers van Gerrit bewoond is geweest en dat de bewoonbare toestand in 1446 zo slecht was dat die opgeknapt moest worden of dat Gerrit de eerste vaste bewoner werd. In dat laatste geval zou de toren voordien gediend kunnen hebben als wachttoren, zoals er wel meer stonden bij een landweer (zie hierna).

Op basis van bovengenoemde omschrijving en de aanname dat beide torens er ongeveer gelijk uitzagen zou verondersteld kunnen worden dat het hier om woontorens gaat.

In Zevenaar schijnen vier 'bergvredes' te hebben gestaan, de bergvrede op de 'Poll' of 'Stadspol', de bergvrede bij 'Kuesers huess', bij 'sRentmeesters huess' en de 'Thijsberghvrede'.¹³⁶ De laatste drie zijn nog niet gelokaliseerd, maar zouden volgens Verhagen gezocht moeten worden 'op de hoeken van de stad'. Een mogelijkheid is dat één van deze bergvredes de 'Binnenmolen' was, op de noordwesthoek van de stad. De ronde toren werd, nadat hij van zijn wieken was ontdaan, steeds 'kruittoren' genoemd.¹³⁷ De toren op de Pol is vermoedelijk wel gelokaliseerd: op de noordoosthoek van de stad. Hier bevindt zich een ronde heuvel met een doorsnede van bijna 20 m en een geschatte hoogte van 4 meter boven maaiveld. De toren die op deze heuvel gestaan zou hebben zou dan volgens Verhagen een maximale diameter hebben gehad van 7 à 8 meter.¹³⁸

Janssen heeft in 2009 enkele inventarissen uit de eerste helft van de vijftiende eeuw gepubliceerd betreffende kasteel Coevorden.¹³⁹ Daarin is sprake van meerdere 'berchvredes'. Uit de analyse van Janssen blijkt dat het hier vrijwel zeker gaat om hoektorens van een vierkant of rechthoekig complex. Janssen en Verlinde vermelden ook in hun boekje over de Waardenborg dat er te Holten een 'borchvrede' wordt gebouwd, die door hen vereenzelvigd wordt met een eerste fase van het latere kasteel de Waardenborg.¹⁴⁰ Tijdens het archeologisch onderzoek van dit kasteel is er géén vrijstaande toren gevonden, alleen een vierkante hoofdburcht. Ook is niet duidelijk of de benaming hier, zoals bij Coevorden, duidt op een hoektoren van het kasteel.

Zowel in Zevenaar als in Coevorden blijken bergvredes dus hoektorens te zijn van een ommuring, in het eerste geval van de stad, in het tweede geval van een kasteel. In het geval van de twee bergvredes bij kasteel Hardenberg, beide bisschoppelijke kastelen, lijkt het meer om solitaire torens te gaan. Komen dergelijke gebouwen met de naam 'bergvrede' in de middeleeuwse bronnen in Duitsland niet voor of heeft Piper ze bewust weggelaten omdat ze niet pasten in het door hem geschetste beeld? Beantwoording van die vraag valt buiten het bestek van dit onderzoek. Vast staat wel dat de hiervoor genoemde voorbeelden, op Didam wellicht na, niet stroken met het door Piper geschetste beeld.

Conclusie

Uit het bovenstaande komt het beeld naar voren dat de naam 'bergvrede' voornamelijk en dan ook hoofdzakelijk in het oosten van Nederland is gebruikt voor een torenvormig gebouw, zonder dat daarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen bijvoorbeeld een onderdeel van de stadsversterking of een kasteel. De naam valt daardoor binnen de categorie van benamingen als kernenade en dergelijke die ook niet aan één bepaald bouwtype zijn gekoppeld. Vooralsnog wordt de bergvrede niet opgenomen in dit onderzoek, tenzij op andere gronden, en dan met name bouwkundige gronden, blijkt dat het om een woontoren gaat.

¹³⁶ Verhagen 1984, 243.

¹³⁷ Verhagen 1984, 243.

¹³⁸ Verhagen 1984, 243.

¹³⁹ Janssen 2009.

¹⁴⁰ Janssen en Verlinde 1977, 8-9.

12.6 Wachttore

Uit de literatuur is nog een ander type toren bekend: de wachttoren. Wachttorens worden volgens Brokamp aangetroffen als onderdeel van een landweer.¹⁴¹ Hij noemt er een aantal op: bij Hart, bij Hardenberg, de Swormertoren bij Deventer, de Blankenburg bij Laren en de Bijvank. De Swormertoren is bekend uit archeologisch onderzoek en van de Bijvank worden de fundamenten vermeld.¹⁴² Zoals hiervoor aangegeven worden wachttorens ook wel bergvrede genoemd, zoals het geval is bij de bergvrede te Veenbrugge die direct gekoppeld is aan een landweer.

Van de Swormertoren is bekend dat het om een ronde toren ging met een doorsnede van 8,60 meter.¹⁴³ De toren stond niet solitair, maar binnen een driehoekige ommuring met een poorttoren. Er is dus alleen al hierom geen sprake van een woontoren. De Swormertoren werd bezet door één of meerdere torenwachters.

Het hiervoor genoemde kasteel Waardenborg maakte vrijwel zeker ook deel uit van een landweer, maar hier is, voor zover bekend, geen sprake van een solitaire toren.

Conclusie

Er is tot nu toe weinig onderzoek gedaan naar wachttorens en uit archeologisch onderzoek zijn er voor zover bekend vrijwel geen bekend. Ze blijken soms bergvrede genoemd te worden en daarvan was al geconstateerd dat er geen relatie is tussen de naam en het soort toren. Mede om die reden worden wachttorens niet opgenomen in dit onderzoek.

12.7 Reduit

Een type toren dat bekend is van kaarten is de reduit. De reduit wordt op kaarten afgebeeld als een, meest vierkante, toren met veelal arkeltorens op de hoeken (fig. 16). Zij lijken daardoor veel op de woontorens uit de 14de eeuw.

Figuur 16 Van links naar rechts: een redoute aan de IJssel op een tekening van B. Kempinck uit 1615¹⁴⁴, het 'Reduit an den Nieuwen Dijk' ten oosten van Hien op een kaart van N. van Geelkercken uit 1634¹⁴⁵, een reduit langs de IJssel op een tekening van N. van Geelkercken uit 1632¹⁴⁶ en een reduit genaamd de Rijtkamer langs de Waal op een tekening van Isaac van Geelkercken uit 1631¹⁴⁷

¹⁴¹ Brokamp 2007, passim.

¹⁴² Lubberding 1996 en Verlinde 1996 resp. Thoben 1983, 18.

¹⁴³ Lubberding 1996, 59.

¹⁴⁴ D'affteickeninge offte charte van de situatie ende gestaltenisse van der landtschaps Nederwert ende Keyserwerth gelijk dieselve bylanges het oeuver van d'Iselle beneden Hattem binnen den Hattermer stranck tussen Hoomoet ende den Clarenwaterschen uuytterwerdt zijn gelegen. GA, 0012 Gelderse Rekenkamer K230 (inv.nr. 1450).

¹⁴⁵ Charte gemaect in voegen als de heeren Commissarien van de Ed. Rekenkamer des vorstendoms Gelre en[de] graefsschap Zutphen An[n]o 1634 den 10 octob[er] het sant tusschen den nieuwen dijk ende Rijtkamer bevaren hebben.... GA, 0012 Gelderse Rekenkamer K59 (inv.nr. 668)

¹⁴⁶ Kribben, zanden, waarden en aanwassen in de IJssel van Fort de Pol tot aan huis Nijenbeek. GA, 0012 Gelderse Rekenkamer K101 (inv.nr. 669).

¹⁴⁷ Landerijen onder Hien: tiendvrij en tiendplichtig aan de pastorie. GA, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. AKV34.

De reduits komen onder meer voor langs de rivieren IJssel Waal en in Zeeland en zijn aangelegd in een linie. Zo was er het plan om langs de Veluwe-oever van de IJssel een linie met 46 torens te bouwen, waarvan er in 1606 slechts 26 waren gerealiseerd.¹⁴⁸ Langs de Waal stonden er ten minste vier aan de noordzijde van de rivier, ten oosten van het dorp Hien bij Dodewaard: van west naar oost Reduit an den Niuwen Dijck, het Groot Vos reduyt, de Rijkkamer en de Cromme Hoeck.¹⁴⁹ In Zuid-Beveland zijn er 22 aanbesteed, maar of ze alle zijn gebouwd is niet duidelijk.

Op de kaart van de linie langs de IJssel en op de Visscher-Roman kaart van Zuid-Beveland is overigens sprake van 'redout'.¹⁵⁰ Nu worden de benamingen reduit en redoute soms door elkaar gebruikt, maar het zijn twee verschillende onderdelen in de vestingbouw.¹⁵¹

Een reduit is een zelfstandig verdedigbaar werk binnen een fort, een redoute is een doorgaans gesloten verdedigingswerk zonder bepaalde vorm. Beide benamingen komen dus niet overeen met de getekende torens. Smits heeft echter aangetoond dat de term redoute ook is gebruikt voor de torens.¹⁵²

Uit het onderzoek van Smits is gebleken dat de tekeningetjes geen symbooltjes waren, maar inderdaad torens van baksteen met arkeltorens op de hoeken en dat het gaat om wachttorens (fig. 17). In het Gemeentearchief van Goes zijn bestekken bewaard gebleven waardoor een reconstructie mogelijk was. Het gaat om torens met een maat van 5 x 5 meter in het vierkant (fig. 18). Ze bestaan uit een gesloten souterrain, een begane grond met entree en een eerste verdieping. De begane grond bevatte het wachtlokaal en had een haard die werd gestookt met turf.

Het is opmerkelijk hoeveel de torens in hun opbouw lijken op de woontoren met hun entree op een verhoogd gelegen begane grond en arkeltorens op twee of meer hoeken.

Voor zover bekend zijn de torens allemaal gebouwd na 1550 en zijn ze gebouwd door de toenmalige 'overheid'.

Figuur 17 't Fort aan de Kruisdijk bij Sluis in 1692. Tekening J. Snel circa 1840. ZA, Zelandia Illustrata II, cat.nr. ZI-II-2207B

Ze vallen buiten het kader van dit onderzoek. Ze kunnen namelijk niet meer worden gerekend tot de door de adel of daarmee gelijkwaardige groep gebouwde versterkte woonhuizen, tot de kastelen dus, maar meer tot de vestingwerken.

Conclusie

De reduits komen qua vorm wel maar qua functie niet overeen met de woontorens. Ze worden vanwege deze afwijkende functie en hun late datering niet opgenomen in het onderzoek. Het zou echter wel interessant zijn uit te zoeken of er een relatie bestaat tussen de vorm van de reduits en de woontorens en zo ja, waar die relatie dan vandaan komt.

¹⁴⁸ Van der Wyck 1988, 64.

¹⁴⁹ Zichtbaar op een kaart van N. van Geelkercken uit 1634 (GA, 0012 Gelderse Rekenkamer K59 (inv.nr. 668)) en een kaart van I. van Geelkercken (GA, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. AKV34).

¹⁵⁰ Zie voor deze kaart: Smits 1990, 66.

¹⁵¹ Kamps, Van Kerkum en De Zee 1999, 34.

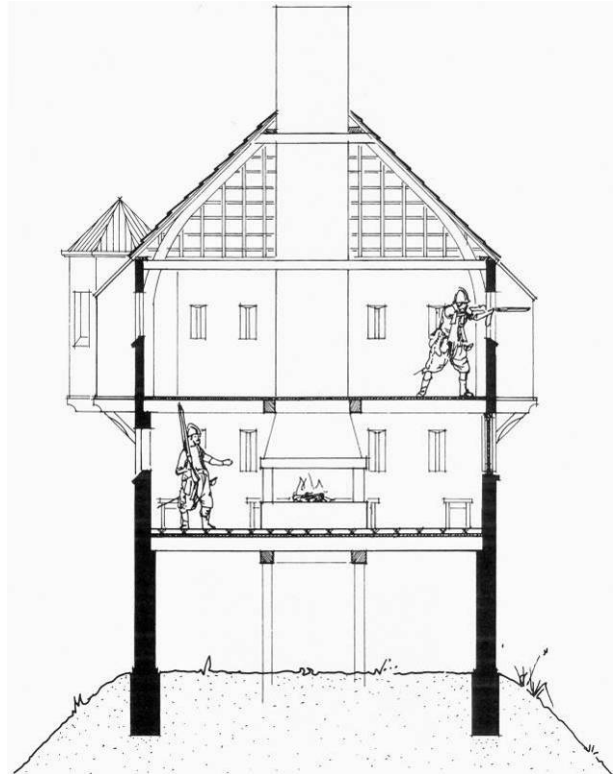
¹⁵² Smits 1990, 70-71.

Samenvatting

Uit het bovenstaande blijkt dat er door elkaar verschillende benamingen worden gebruikt om soms hetzelfde soort of type gebouw aan te duiden. Daarbij lopen contemporaine en hedendaagse benamingen ook nog eens door elkaar.

Duidelijk is geworden dat een deel van de gebouwen die bijvoorbeeld in het gebied rond de Langbroekerwetering 'toirn' worden genoemd, elders met een andere benaming wordt aangeduid. Gedoeld wordt hier onder meer op de steenhuizen en stinsen in het noorden van het land. Deze vertonen als gebouw in hun maatvoering, opbouw, ruimtelijke indeling, enz. grote verwantschap met woontorens elders in Nederland. Dit alles versterkt ook de conclusie van hoofdstuk 9 dat er in de middeleeuwen geen specifieke benaming was voor of werd gegeven aan een bepaald kasteeltype.

Tevens blijkt dat een aantal gebouwen dat qua uiterlijk (kantelen) of setting (dubbele grachten met ophaalbruggen) verwantschap vertoont met woontorens (of kastelen), niet tot deze categorie gerekend mag worden. Het gaat hier dan bijvoorbeeld om de spijkers rond Arnhem. In dit onderzoek neem ik van alle hiervoor genoemde termen en benamingen alleen de stinsen en een deel van de steenhuizen op en gebouwen met een andere benaming niet, tenzij op andere gronden, en dan met name bouwkundige gronden, blijkt dat zij tot de woontorens behoren.

Figuur 18 Reconstructietekening van een redoute in Zuid-Beveland op basis van het bestek. Tekening C. de Jonge 1990. Bron: Smits 1990, 71.